

UOT 821.411.21.

Vasim MƏMMƏDƏLİYEV
Akademik

NİZAMİ ƏRƏB ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, Əbdül Nəim Məhəmməd Həsəneyn, ərəb ədəbi tənqidi, Nizami ərəbcə tərcümələrdə, əlyazmalar*

Key words: *Nizami Ganjevi, Abd al-Nayim Muhammed Hasanain, Arabic literary criticism, Nizami in Arabic translations, manuscript*

Ключевые слова: *Низами Ганджеви, Хасанейн Абд ан-Наим, арабская литературная критика, Низами на арабских переводах, рукопись*

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı, ədəbi irsi, dünyanın hər yerində olduğu kimi, ərəb aləmində də öyrənilib tədqiq olunur. Ərəb alimlərindən Hüseyn Mucib əl-Misri, Məhəmməd Qanim Hilal, Əmir Əbdül Məcid Bədəvi, Əbdül Məhəmməd Həsəneyn Nizaminin həyat və yaradıcılığını öyrənməklə məşğul olmuş, bəzi əsərlərini ərəb dilinə tərcümə belə etmişlər.

Bu məqalədə qarşıya qoyulan məqsəd Misirin İbrahim Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Əbdül Nəim Məhəmməd Həsəneynin 1954-cü ildə Qahirədə çap edilmiş “Nizami Gəncəvi – fəzilət şairi, dövrü, mühiti və poeziyası” (Həsəneyn: 164) adlı monoqrafiyası haqqında oxuculara məlumat vermək və müəllifin bir sıra mülahizələri barəsində öz fikrimizi bildirməkdir.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Həsəneyn Nizami yaradıcılığı ilə ciddi məşğul olan bir alimdir. O, eyni zamanda şairin “Sirlər xəzinəsi” və “Leyli və Məcnun” poemalarını da ərəb dilinə mənzum şəkildə tərcümə etmişdir.

Misirin İbrahim Universitetinin Filologiya fakültəsinin Şərq dilləri kafedrasının müdiri professor İbrahim Əmin əş-Şəvaribinin kitaba yazdığı ön sözdən bəlli olur ki, əsər həmin universitetdə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiə edilmiş ilk dissertasiyadır.

Həsəneyn kitaba yazdığı müqəddimədə göstərir ki, Nizami Gəncəvi ideya və əqidəsini özünün beş məşhur poemasında əks etdirmişdir. O, ədəbi məktəb yaratmış, farsdilli və türkdilli şairlər ona külli miqdarda nəzirə yazmışlar. Lakin bununla belə, gəncəli dahi Firdovsi, Xəyyam, Sədi və Hafiz kimi şairlərlə müqayisədə az öyrənilmişdir (Həsəneyn: 1).

Müəllifin fikrincə, Şərqdə və Qərbdə Nizaminin tədqiqinə cəmisi 100-150 il bundan əvvəl başlanmış, aparılan tədqiqatlarda isə oxuculara onun həyat və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər məlumat verilməmişdir. Bütün bunlar Həsəneyni Nizaminin həyat və yaradıcılığının bəzi qaranlıq cəhətlərini aydınlaşdırmaq məqsədilə xüsusi tədqiqat aparmağa sövq etmişdir.

Həsəneyn Nizaminin həyat və yaradıcılığını öyrənərkən iki il İranda, Tehran Universitetində olmuş, həmçinin Çexoslovakiya, Türkiyə, Hindistan, Pakistan, İngiltərə, Fransa, Almaniya universitetlərinin kitabxanalarında çalışmışdır. Müəllif qeyd edir ki, İranın ümumi və şəxsi kitabxanalarında Misir kitab evində saxlanılan çoxlu əlyazma, eyni zamanda ərəb, fars, rus, ingilis, alman, italyan dillərində Nizami barəsində mövcud olan ədəbiyyatla tanışlıq, onların müqayisə və təhlili ona 537 səhifə həcmində böyük monoqrafiya yazmağa imkan vermişdir (Həsəneyn: 11-12).

Həsəneyn İranda olduğu müddətdə onun elmi işinə Səid Nəfisi rəhbərlik etmiş, çex alimi Bortski, Pakistan alimi Abidi, türk alimi Alp Arslan, fransız alimi Oban, Tehran Universitetinin professoru Sadeq Nəşət və müəllimi İbrahim Əmin əş-Şəvaribi kitabın yazılmasında ona lazımı kömək göstərmişlər.

Əsər müqəddimə, iki kitab (hissə), hər kitab isə müxtəlif fəsil və bölmələrdən ibarətdir.

Həsəneyn müqəddimədə göstərir ki, onun əsas məqsədi Nizaminin şəxsiyyətini, əsərlərini müqayisəli, tənqidi surətdə öyrənmək, həyatının bəzi qaranlıq cəhətlərini işıqlandırmaq, fars ədəbiyyatında onun mövqeyini açıb göstərməkdir.

Müəllif belə hesab edir ki, hər hansı bir dövrün ədəbiyyatını, poeziyasını yaxşı bilmək üçün o dövrün ictimai-siyasi həyatını, onun xarakterik xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Çünki ictimai həyatı əks etdirən poeziya ondan təsirlənir və eyni zamanda ona təsir edir.

Həsəneyn müqəddimədə müxtəlif nizamişünaslar, o cümlədən şairin həyat və yaradıcılığını öyrənmiş, poema və şeirlərini toplayıb tərcümə etmiş V. Baxer, F. Erdman, R.A. Nikolson, V. Dəstgerdi, E. Braun, Q.H. Darab, V.L. Qordlevcski, Y. Rıpkə, Lipski və başqalarının dahi şair haqqındakı fikir və mülahizələrini tənqidi surətdə nəzərdən keçirir.

Əsərin müqəddimə və kitabıyyatında məşhur Azərbaycan şairi və alimi A.A. Bakıxanovun "Gülüstanı-İrəm" (Bakı, 1926), görkəmli sovet şərqşünası Y.E. Bertelsin «Великий азербайджанский поэт Низами» (Bakı, 1940), məşhur sovet türkoloqu V.L. Qordlevskinin «Государство селджукидов Малой Азии» (Moskva, 1941), həmçinin Nizami Yubiley komitəsinin 40-cı illərdə buraxdığı bəzi məcmuələrin adı çəkilmiş, yeri gəldikcə onlara istinad edilmişdir.

I kitabda (səh. 1-140) Nizaminin dövrü, mühiti, Böyük səlcuqlar, İraq səlcuqları, Kiçik Asiya səlcuqları, Azərbaycan atabəyləri, Marağa, Şirvan hökmdarları, sünni-şiə məzhəbləri və ordenləri, Bağdadda Abbasilər, İranda ismaililər, o dövrdə sənətkarlıq, Nizaminin doğulduğu coğrafi və ictimai mühit, şairin ata-anası, yaxın qohumları, ailəsi haqqında geniş məlumat verilir. Burada müəllif Nizaminin ailəsinin Gəncəyə gəlmə olduğunu, anasının kürd başçılarından birinin qızı olduğunu göstərir (Həsəneyn: 65-66). Həsəneyn qeyd edir ki, Nizami dini ruhda böyümüş, yaxşı təhsil almış, tarix, fəlsəfə, nücum, həndəsə, tibb elmlərini gözəl öyrənmiş, dövrünün çox savadlı və yüksək əxlaqlı bir ziyalı olmuşdur. Şair var-dövlətə, şan-şöhrətə meyil göstərməmiş, şahların sarayına etina etməmiş, onlardan həmişə uzaq qaçmış, sadə həyat tərzi keçirmiş, xəlvətə çəkilib ibadətə məşğul olmuşdur. Məhz bu cür yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinə görə Dövlətşah Səmərqəndi, Zəkəriyyə Qəzvini, Əbdürrəhman Cami, Əliqulu xan Mirtəqi Kaşi, Əmin Razi kimi görkəmli alim və şairlər onu sufi şeyxlərinə bənzətmişlər (Həsəneyn: 129-130).

Maraqlı cəhət burasıdır ki, Həsəneyn Nizaminin inzivaya çəkilib ibadət etməsini, şahlardan, hökmdarlardan uzaq qaçmasını onun sufiliyə meyli ilə deyil, dövrün xarakteri, ictimai-iqtisadi şəraiti ilə bağlayır. Müəllifin fikrincə, Nizami dövründə baş verən arasıkəsilməz müharibələr, qırğın və talanlar, müsibət və bədbəxtliklər şairdə çox bədbin əhvali-ruhiyyə doğurmuş, onu xəlvətə, inzivaya çəkilməyə sövq etmişdir. Beləliklə, Nizaminin xəlvətə qapılması, var-dövlətə meyil etməməsi, sadə həyat keçirməsi onun sufiliyə meyindən deyil, dövrün, mühitin xarakterindən irəli gəlir.

Nizami sufilər kimi xəlvətə çəkilib ibadətə qapılsa da, heç zaman sufi libası geyməmiş, heç bir sufi təriqətinə, ordeninə mənsub olmamışdır (Həsəneyn: 130).

Həsəneynin Nizaminin doğum və ölüm tarixi haqqındakı mülahizələri maraqlı və orijinaldır. O, "İqbalnamə"yə istinad edib göstərir ki, əgər şair həmin əsəri, öz dediyi kimi, hicri 599-cu ildə altmış yaşında bitiribsə, demək, 539-cu ildə (1144) anadan olmuşdur? (Həsəneyn: 104-105)

Nizami "Xirədnamə" və "İqbalnamə" əsərini 607-ci ildə Mosul hökmdarı İzzəddin Məsuda təqdim edərkən (o, 607-ci ildə atası Arslan şah vəfat edərkən 16 yaşında taxta çıxmışdır) sağ idi. Beləliklə, şair bundan bir il sonra, yəni 605-ci ildə (1211-1212) vəfat etmişdir (Həsəneyn: 134).

Məlumdur ki, Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasının qədim əlyazma nüsxələrində aşağıdakı beyt vardır:

*Ya Rəbb, Sən adı Veys olan
Məhəmməd eşqində kamil olan məni...*

Həmin beytdəki Veys sözü Vəhid Dəstgerdinin çap etdirdiyi nüsxədə کاويس نامم “Üveys” kimi verilmişdir.

Bunu əsas götürən bəzi mütəxəssislər Nizaminin adının Veys və ya Üveys olduğunu iddia edirlər. Yuxarıdakı beyti şərh edən Vəhid Dəstgerdi burada Nizaminin öz adını Veys kimi məcazi mənada işlətdiyini qeyd edib göstərir ki, həmin beytdə şair Peyğəmbərə olan sonsuz məhəbbətini əshabəldən Üveys Qəraninin Məhəmmədə bəslədiyi hörmət və məhəbbətlə müqayisə etdiyi üçün adını bu cür işlətməmişdir.

Həsəneyn Nizaminin adının İlyas, Veys, Üveys olması barədəki fikirləri tənqidi surətdə nəzərdən keçirərək Vəhid Dəstgerdinin şairin adının İlyas olması barədəki fikri ilə razılaşır və Nizaminin “Leyli və Məcnun”da özünü bu adla adlandırdığını qeyd edir (Həsəneyn: 99).

İkinci kitab (səh. 141-179) müxtəlif fəsillərə bölünən yeddi hissədən ibarətdir. İlk beş hissədə Nizami poemalarının kimlərə həsr edilməsi, onların dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan əlyazmaları barəsində söhbət açılır, sonra isə həmin poemaların təsvir və təhlili verilir.

Nizaminin Ərzincan hakimi Davud oğlu Mələk Fəxrəddin Bəhram şaha (1162-1225) ithaf etdiyi ilk əsəri “Sirlər xəzinəsi” haqqında danışarkən müəllif başqa tədqiqatçıların belə bir fikri ilə razılaşır ki, şair bu mənzuməsini məşhur sufi şairi və mütəfəkkiri həkim Səna-yinin “Hədiqətül-həqayiq” poemasının təsiri altında yazmış və özü də buna işarə etmişdir. Maraqlıdır ki, Səna-yinin poeması da Bəhram şah adlanan bir hakimə həsr edilmişdir.

Hər iki əsərin əsas qayəsi əxlaqi təmizliyi, cəmiyyətdə ədalət və düzgünlüyü, mənəvi saflığı, nəcib keyfiyyətləri təbliğ etməkdən ibarətdir. Bununla belə, hər iki mənzumə quruluş və üslub baxımından fərqlənir. Səna-yinin poeması xəfif, Nizamininki isə səri bəhrində qələmə alınmışdır. Nizaminin əsəri quruluş etibarilə daha kamil, daha ahəngdar, daha ardıcıldır. Üslub cəhətdən “Hədiqətül-həqayiq” quru, “Məxzənül-əsrar” daha şirin, daha oxunaqlıdır.

Nizaminin təsvirləri daha məharətli, yaratdığı obrazlar daha gözəl, daha kamildir; onlar daha əlvan və dəqiq boyalarla vəsf edilmişdir (Şəhab: 217-218).

Müəllifin rəyincə, Səna-yi hər şeydə, hətta üslubda belə ağıla üstünlük verdiyindən üslubu quru alınmışdır. Nizami isə ağılı hər şeydən üstün tutduğunu təsdiq etməklə yanaşı, ürəyin qüvvətini, hərarətini də etiraf etmiş, buna görə də “Məxzənül-əsrar” belə oxunaqlı çıxmışdır (Həsəneyn: 222).

Bizcə, burada Həsəneyn belə bir mühüm cəhəti nəzərdən qaçır ki, Səna-yi sufi şair olduğu üçün hissləri müqəddəsləşdirib, həqiqəti yalnız hisslərlə tapmağın, qəlbin gözü ilə görməyin mümkün olduğunu göstərir. Nizami isə bu məsələdə realist sənətkar kimi ağılı əsas meyar qəbul edir. Bundan əlavə, Səna-yinin qadınlara münasibəti mənfi olduğu halda, Nizami “Məxzənül-əsrar”da müdrik və cəsarətli qadın surətləri yaradıb onların igidlik və qəhrəmanlıqlarını böyük bir məhəbbətlə tərənnüm etmişdir.

Həsəneyn “Məxzənül-əsrar”a nəzirə yazan şairlər içərisində Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacuye-Kirmani, Ürfi, Katibi və s. sənətkarların adını çəkib göstərir ki, onlar Nizamini təkcə mövzu baxımından deyil, eyni zamanda forma və vəzn cəhətdən də təqlid etmişlər. Məsələn, hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi özünün “Mətləül-ənvar”ını Nizami kimi 20 məqaləyə bölmüş, orada müxtəlif məsələləri müzakirə etmişdir (Həsəneyn: 226).

Dahi şairin “Xosrov və Şirin” poemasına həsr edilmiş fəsildə Həsəneyn əsəri Fir-

dovsinin “Şahnamə”sindəki eyni adlı mövzu ilə müqayisə edib belə nəticəyə gəlir ki, bu məhəbbət dastanını hər iki şair öz əsrinin tələbinə görə işləmişdir. Firdovsidə epik, Nizamidə isə lirik ruh daha güclüdür. Firdovsi Xosrovun şəxsində İrənin qədim əzəmətini tərənnüm edir, onu oxucuya döyüşlərdə qələbə çalan, düşmənlərini məhv edən qüdrətli bir şah, dövlətinin hüduqlarını genişləndirən müzəffər bir sərkərdə kimi təqdim edir. Nizami isə Xosrovu, hər şeydən əvvəl, sevən bir aşıq kimi qələmə alır. Xosrov öz sevgisində müəyyən səhvlərə yol verməsinə baxmayaraq, bu sevgi yolunda mərdliklə ölməyi də bacarır. Həsəneyn bu məsələdə Firdovsinin idealist, Nizaminin isə obyektiv mövqə tutduğunu qeyd edir (Həsəneyn: 271-272).

Firdovsi Xosrovun igidlik və rəşadətinin tərənnümünə qapıldığından onun məhəbbətini arxa plana çəkir. Həsəneyn Nizaminin öz sələfinin bu cəhətini çox gözəl sezdiyini dahi şairin aşağıdakı beyti ilə sübuta yetirir:

حکیمی کاین حکایت شرح کرد است
حدیث عشق ز ایشان طرح کرد است

*Bu hekayəti qələm alan (şərh edən) həkim
Eşq dastanını onlardan kənara atmışdır.*

Firdovsi Şirini yüngüləxlaqlı bir qadın, Xosrovun məşuqəsi kimi təsvir edir. Xosrov taxta çıxandan sonra Şirinə məhəl qoymur, onun görüşündən qaçır. Xosrovun arvadı Məryəmin üstünə günü gələn Şirin qısqanclığından onu zəhərləyib öldürür, Məryəmin ölümündən bir il keçəndən sonra Xosrovun “istəkli” arvadı kimi onun qızıldan tikilmiş otağına köçür.

Nizami isə Şirini yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik, ağıllı, istəkli bir qadın, eşqində vəfalı bir aşıq kimi qələmə almışdır. Xosrov onu ürəkdən sevir, bu sevgisini heç kəsdən gizlətmir. O, Şirini ideal qadın nümunəsi hesab edir. Şirin belə bir məhəbbəti öz ağıllı, gözəlliyi, məsumluğu və tədbirli olması ilə qazanır (Həsəneyn: 274-277).

Həsəneynin fikrincə, Nizaminin “Xosrov və Şirin”i Firdovsininkindən fabula, hadisələrin ardıcılığı, peyzaj təsviri vasitəsi və s. baxımdan fərqlənir. O belə hesab edir ki, Nizami Xosrov və Şirinin məhəbbətini romantik dastan şəklində qələm alan ilk şairdir (Həsəneyn: 281).

Misir alimi “Xosrov və Şirin”ə farsca yazılan qüvvətli nəzirələr içərisində Dəhləvi və Ürfinin poemalarının, türkcə yazılan nəzirələr içərisində isə Lamiinin “Fərhad və Şirin” əsərinin adını çəkir.

Həsəneyn Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeməsindən bəhs edərkən onun ərəb orijinalı ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin üzərində bir qədər dayanır. Tədqiqatçının fikrincə, Nizami öz əsərinə ərəb orijinalında olmayan bir sıra səhnə və hadisələr əlavə etmişdir; məsələn, Leylinin öz rəfiqələri ilə bağçaya getməsi, Məcnunun qəzəllərini dinləyərkən rıqqətə gəlməsi. Məcnunun dayısının onun (Məcnun) yanına gəlməsi, anasının gəlib onun vəziyyətini görməsi, Məcnunun Salam Bağdadi ilə əhvalatı, Leylinin ərinin ölmesi və s. səhnələr ərəb rəvayətində yoxdur.

Ərəb rəvayətində Leyli və Məcnun dəvə otararkən və ya Leylinin rəfiqələri ilə iştirak etdiyi bir məclisdə tanış olduqları halda, Nizamidə onlar məktəbdə oxuyarkən tanış olurlar.

Lakin bununla belə, rəvayətə o qədər də çox əlavələr etməmiş, hadisələrin gedişini, ardıcılığını o qədər də dəyişməmişdir, çünki şairin dövründə Leyli və Məcnun əfsanəsi Şərqdə çox geniş yayılmış və bir çox mənbələrdə öz əksini tapmışdı. Görünür ki, şair əfsanənin ərəb orijinalı ilə tanış imiş (Həsəneyn: 316).

Ərəb əfsanəsi Leylinin mövqeyini mənfələşdirir, çünki o, Qeysi sevdiyi halda atasının əmrinə qarşı çıxma bilmir, eşqini gizlədir, heç bir vəchlə Qeysə yaxınlaşmağa səy

göstərmir, zorla başqasına ərə verilir, lakin onunla yaşayan bir qadın kimi üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirir. Nizami isə Leylini müsbət bir qadın surəti kimi, sevən bir aşiq kimi təsvir edir. O, sevgilisi ilə danışır. Qeysdən hal-əhval tutmaq üçün ona məktub göndərir, sonra Qeyslə görüşmək üçün səhraya yaxşı bələd olan bir qoca ilə onun yanına getmək istəyir və s.

Nizamidə Leyli zorla İbn Sələmə ərə gedir. Lakin şair onu sevmədiyi adama, qanuni əri olsa belə, təslim olmayan bir qəhrəman kimi təsvir edir. İbn Sələmin Leylinin qanını qılıncla tökməsinə baxmayaraq, o, heç cür sevmədiyi ərinin bir qadın kimi cismən onunla yaxınlıq etməsinə imkan vermir. Belə bir vəziyyət İbn Sələmin ömrünün axırına qədər davam edir. O, qüssədən və dərddən vərəmləyib ölür. Bütün bunlar ərəb əfsanəsində yoxdur (Həsəneyn: 316-317).

Müəllifin fikrincə, Nizami Leyli və Məcnun poemasında üç ata surəti yaradır:

I. Oğluna itaət edib onun bütün istəklərini yerinə yetirməyə çalışan Məcnunun atası. O, oğlunun xoşbəxtliyinə səy edir, lakin oğluna səadət gətirə bilən işi yerinə yetirməyə məvəffəq olmur, qəmədən, hüzdən ölür.

II. Məcnunun atasından fərqli olaraq, qızının sözlərinə qulaq asmayıb onun xoşbəxtliyinə çalışmayan, hisslərinə cavab verməyən, şərəfi, namusu məhəbbətdən daha üstün tutan Leylinin atası.

III. Oğlu Məhəmmədi sevən ideal bir ata kimi Nizaminin öz surəti. O, oğluna nəsihət edir, həyatda gedış yolunu öyrədir, onu faydalı əməklə məşğul olmağa, ucalığa dəvət edir, ona düzgünlük və şərəf yolunu göstərir.

Həsəneyn qeyd edir ki, şairin təsvir etdiyi Leyli və Məcnun yaşadıkları cəmiyyətdə bir-birinə qovuşmağın qeyri-mümkün olduğunu başa düşdüklərindən ölümü özləri üçün ən yaxşı çıxış yolu, əbədi səadət beşiyi hesab edirlər.

Tədqiqatçı belə hesab edir ki, "Leyli və Məcnun" poemasının sonu ilə "Xosrov və Şirin" in finalı arasında böyük oxşarlıq vardır. Burada Məcnun Leylinin ölümündən sonra, bir növ, Şirinin Xosrovun ölümündən sonra etdiyi kimi hərəkət edir (Həsəneyn: 318).

Misir tədqiqatçısı, bir növ, belə qənaətə gəlir ki, Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeması onun "Leyli və Məcnun" mənzuməsindən bədii kamillik və orijinallıq baxımından çox üstündür. Həsəneyn bunun əsas səbəbini şairin "Leyli və Məcnun" dastanını tələsik, qısa bir müddətdə, yəni dörd ay ərzində yazmasında görür (Həsəneyn: 315).

Həsəneyn Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasına farsca nəzirə yazan şairlər içərisində Dəhləvi, Cami və Zəmirini, türkcə (özbəkçə, azərbaycanca – V.M.) nəzirə yazan şairlər içərisində isə Nəvai, Xəyali və Füzulini ən güclü sənətkarlar hesab edir (Həsəneyn: 319).

Nizaminin "Yeddi gözəl" poemasını araşdıran müəllif göstərir ki, böyük şair burada Bəhramın həyatının iki cəhətini – tarixi və lirik cəhətini təsvir etmiş, onların arasında məharətlə əlaqə yaratmışdır. Tarixi cəhət Bəhramın doğulması, taxta çıxması, müharibələri, vəhşi öküzləri ovlaması, ömrünün sonu və i., lirik cəhət isə onun yeddi gözəli sevməsi, onlarla ailə həyatı və başqa hadisələrdə öz əksini tapır.

Müəllif belə hesab edir ki, tarixi cəhət baxımından "Yeddi gözəl" dəki Bəhram "Şahnamə" dəki Bəhrama çox oxşayır. Burada Nizaminin dedikləri Firdovsinin dediklərinin həqiqətən təkrarıdır (Həsəneyn: 361).

Firdovsi "Şahnamə" də Bəhramın gördüyü işləri dəqiq təsvir etmiş, xüsusilə onun ovda və müharibədəki məharət və igidliyinə geniş yer vermişdir.

Nizami özü də etiraf edib demişdir ki, o, başqalarının dediyini təkrar etmişdir. Lakin o öz mənzuməsinə yeni don geydirməyə səy göstərmiş, bacardığı qədər səhər nəsimi kimi təzə və tərəvətli olmağa çalışmış, köhnə (qədim) üslubu təkrar etməmək üçün əlindən gələni etmişdir. Ancaq xəzinəyə yol eynidir, ona yalnız bir yol vardır. İki ox atılsa belə, hədəf eynidir. Beləliklə, köhnənin təkrarı labüddür. "Mən və Firdovsi söz

sikkəsi kəsənlərlik, biz köhnə pulları (sikkələri) təzələdik; o, misdən gümüş düzəltdi, mən isə gümüşdən saf qızıl düzəltdim; misi gümüşə çevirmək təəccüblü olmadığı kimi, gümüşü qızıla çevirmək də təəccüblü deyildir” (Həft peykər, 1315: 83-84).

Həsəneyn belə qənaətə gəlir ki, Firdovsi və Nizami Bəhramın həyatı ilə bağlı olaraq tarixi hadisələri təsvir edərkən üslubca bir-birindən fərqlənirlər. Hər iki şair öz əsrlərinin oğlu kimi Bəhramın şəxsiyyətinin təsvirində öz əsərlərinin ruhundan təsirlənmişlər.

Firdovsidə qəhrəmanlıq ruhu hakim olduğundan o, Bəhramı qədim İrənin qəhrəman surətlərindən biri kimi təsvir etmişdir. Firdovsinin Bəhramı ədalətli, səxavətli olmaqla yanaşı, həm də məğrur və xudbindir; bu səbəbdən o, bəzən mənasız işlər də görür.

Nizami isə Bəhramı adil şah kimi təsvir etməyə çalışmış, ov səhnələrini çox uzatmamış, əksinə, Bəhramın ədaləti ilə bağlı olan epizodları daha ətraflı təsvir etməyə səy göstərmişdir (Bəhramın Rast Rövşəni zülmkarlığına görə öldürməsi, taxta çıxıb şikayətçiləri dinləməsi və i.) (Həsəneyn: 362-364).

Nizaminin Bəhramı ədaləti özü üçün ideal hesab dən bir şəxsiyyətdir. Bəhram şah hirsli olduğu vaxt qəzəbini boğmağı, qələbə çaldığı düşməninə belə bağışlamağı bacaran bir hökmdardır (Bəhramın ona pislik edən cariyəni öldürməyi əmr etməsi, sonra onu ölmüş bilib ağlaması, daha sonra isə onun öldürülmədiyini eşidib sevinməsi və onunla evlənməsi).

Həsəneynin fikrincə, “Yeddi gözəl”də Bəhramın lirik planda təsviri Nizaminin bu mövzuya gətirdiyi yenilikdir. Nizamidən əvvəl heç bir şair Bəhramı lirik planda tərənnüm etməmiş, yalnız onun ovda və müharibədə göstərdiyi igidliləri qələmə almaqla kifayətlənmişdir. Misir alimi belə hesab edir ki, Nizami burada da öz əsrinin tələblərindən çıxış etmişdir, çünki onun dövründə eşq, məhəbbət səhnələrinə üstünlük verilirdi (Həsəneyn: 364). Bizə elə gəlir ki, bu cəhət Nizaminin öz dövrünün tələblərinə riayət etməsindən daha çox onun böyük humanist sənətkar olmasından, qəhrəmanlarını hərtərəfli inkişaf etmiş, kamil şəxsiyyət kimi təsvir etmək istəyindən irəli gəlir.

Həsəneyn qeyd edir ki, Nizami təhrif edilməsi mümkün olmayan tarixi faktların təsvirində Firdovsinin ardınca gedib onu təqlid etsə də, insanlığı həmişə düşündürən yüksək bəşəri hisslərin tərənnümü, həmçinin üslub və təsvir vasitələri baxımından öz sələfindən fərqlənir. Tədqiqatçı “Leyli və Məcnun” kimi, “Yeddi gözəl”in də bədii ustalığı və məharət cəhətdən “Xosrov və Şirin”ə çatmadığını göstərir (Həsəneyn: 326).

Həsəneynin rəyincə, “Yeddi gözəl”ə farsca yazılan nəzirələr içərisində bədii cəhətdən ən qüdrətli Dəhləvi, Cami, Hatifi və Feyzinin poemaları, türkcə yazılan nəzirələr içərisində isə Lamiinin “Həft peykər” əsəridir (Həsəneyn: 367).

Həsəneyn Nizaminin son əsəri “İskəndərnamə”ni təhlil edərkən göstərir ki, şair İskəndər surətini üç cəhətdən – qəhrəman kimi, müdrik bir filosof kimi və peyğəmbər kimi təsvir edir.

Müəllifin fikrincə, Nizami İskəndərin peyğəmbərliyindən bəhs edərkən, yəqin ki, Quranın “Kəhf” surəsinin 83-98-ci ayələrində Zülqərneyn haqqında deyilənlərdən təsirlənmişdir ki, bu da müfəssirlərin, xüsusilə Beyzavinin dediyinə görə, Makedoniyalı İskəndərdən başqa bir şəxs deyildir (Beyzəvi, 1846: 572).

Yaqut Həməvi isə belə hesab edir ki, İskəndər adında iki şəxs olmuşdur. O, İskəndəriyyə şəhəri haqqında danışarkən belə yazır: “Başqaları belə hesab edir ki, həmin şəhəri bina edən İskəndər Zülqərneyn ər-Rumidir... O, İskəndər bin Filipp (Filipp – V.M.) deyildir. Yer üzünü dolaşan, zülmətə yetişən, Musa və Xızır ilə dostluq edən məhz bu birinci İskəndərdir. Belə güman edirlər ki, bu İskəndər fars hakimi Daranın müasiri, filosof Aristotellə dostluq edib otuz iki il yaşamış İskəndərdən çox əvvəl yaşamışdır. Birinci Allahın kitabında (Quranda – V.M.) deyildiyi kimi, mömin olmuş, uzun ömür sürmüş, dünyaya hökm etmişdir. İkinci İskəndər isə filosofların fikirlərinə şərikin çıxması, ustadı Aristotel kimi, dünyanın ilkin olduğunu zənn etmiş, Daranı öldürmüşdür. Onun səltənəti

Rumu və Farsistanı əhatə edib onlardan kənara çıxmamışdır” (Əl-Mahmud: 10).

Müfəssirlərdən əş-Şəhab və Fəxrəddin Razi də bu fikrə şərikdirlər (Razi: 23-24; Şəhab: 121).

Həsəneyn qəribə də olsa belə hesab edir ki, bu rəy tarixi həqiqətlərlə ziddiyyət təşkil etmir və çox güman ki, doğru fikirdir (Həsəneyn: 425).

Onun fikrincə, Nizami birinci rəyə meyil etmiş, Qurandakı “Zülqərneyn” və “Musa və Xızır” əhvalatlarını İskəndər mövzusunda epik xarakter vermək və onu müxtəlif cəhətlərdən işıqlandırmaq məqsədilə Makedoniyalı İskəndər əhvalatı ilə sintezləşdirmişdir (Həsəneyn: 425).

Firdovsinin “Şahnamə”sindəki İskəndər hekayəsini Nizaminin son məşhur əsəri ilə geniş müqayisə edən Həsəneyn Firdovsinin İskəndərinin Nizamininkindən çox fərqləndiyini göstərir.

Tədqiqatçı belə hesab edir ki, Firdovsi İskəndəri özünün farslarla öyünməsi, vətəninə keçmişini, qədim tarixini, əfsanəvi İran şahlarının əzəmətini tərənnüm etməsi, onlarla fəxr etməsi əqidəsinə uyğun şəkildə təsvir etmişdir (Həsəneyn: 427).

Firdovsi İskəndərin iranlı olması fikrinə meyil etmişdir ki, bu da şairin öz vətəninə İskəndərin əlində məğlub olması ləkəsini silmək məqsədindən irəli gəlir. Böyük fars şairi İskəndərin İrani fəth etməsini onun qanuni hüququ – qardaşı Daranın qəsb etdiyi öz mülkünü qaytarması hüququ adlandırmış, onun fəth və qələbələrini vətəni üçün fəth hesab etmiş, qəhrəmanını fateh, müzəffər sərkərdə kimi vəsf etmişdir. Buna görə də Firdovsi isbat edir ki, İskəndər İran şahı Darab bin Bəhmənin böyük oğludur. Darab yunan padşahı Filiqusun qızını almış, sonra ondan pis qoxu gəldiyini hiss edib gəmindən iyrenmiş, ona nifrət edərək atası Filippə qaytarmışdır. Darabın arvadı hamilə ikən atasının yanına qayıtmış, doqquz aydan sonra bədirlənmiş ay kimi bir oğlan doğub adını İskəndər qoymuşdur. Rəvayətə görə, Filippin qızı ərinin nifrətinə səbəb olduğu pis xəstəlikdən İskəndər adlı ətirli bir otlə müalicə edilmiş, sonra oğlunun adını da onu bu müdhiş dərddən xilas edən həmin otun şərafinə İskəndər qoymuşdur (Həsəneyn: 427).

Təbii ki, bütün bunlar İskəndərin İrani fəth etməsinə Firdovsinin bəraət qazandırması fikrindən irəli gəlirdi. Beləliklə, “Şahnamə”də İskəndərin İrani fəth etməsi, atəşpərəstlərin məbədinə dağıtması, “Avesta”nı, zərdüştliyi məhv etməsi və s. Firdovsi vətəninə şöhrətinə heç bir xələl gətirmir (Həsəneyn: 428).

Firdovsi öz qəhrəmanı kimi İskəndərin yalnız müharibələrini, onun müxtəlif ölkələrə hücum çəkib fəth etməsini və qələbələrini tərənnüm etməklə kifayətlənir. Firdovsidə İskəndərin hücum və həmlələri onun yalnız müharibələri, hücumu sevmək hissləri ilə bağlıdır. Şair bunlara heç bir başqa şeylə bəraət qazandıra bilmir. İskəndər bir müharibəni, hücumu qurtarmamış yeni bir müharibə, hücum eşqinə düşür, ona hazırlaşır; məsələn, onun hind padşahı Keydlə müharibə etməsinin səbəbi yalnız qələbə həvəsi ilə bağlıdır.

Firdovsi İskəndəri xalqları istismar edən, öz nüfuzunu yaymağa çalışan bir şah kimi təsvir edir. Onun müharibələri ancaq bu məqsədi güdür (Həsəneyn: 428-429).

Nizamini isə İskəndərin iranlı və yunanıstanlı olmasından daha çox onun ədalətli, insafli şah olması maraqlandırır. Məhz buna görə də şair İskəndərin iranlı olmasını sübuta yetirməyə çalışan sələfi Firdovsidən fərqli olaraq, qəhrəmanını əsl yunanıstanlı, Filiqusun qanuni oğlu hesab edir.

Nizami oxucunu İskəndərin ədalətli şah olmasına inandırmaq üçün onun müharibələrinin işğal, qələbə məqsədilə deyil, zülmü aradan qaldırmaq, ədaləti bərqərar etmək məqsədilə aparıldığını göstərir; məsələn, İskəndərin Misiri fəth etməsi, zəncilərin şərini dəf etməsi ədaləti bərpa etmək məqsədini güdür. Nizamidə İskəndər təkcə ədalətli, islahatçı hökmdar deyil, eyni zamanda filosof və alim, hind hükəmaları ilə diskussiyalar aparən mütəfəkkir kimi təsvir edilmişdir. O, hind filosofları ilə ilkin varlıq barəsindəki

mübahisəsində Allahın vücudunu isbat etməyə çalışır. İskəndərə görə, hər məxluqun (yaradılanın) bir xaliqi (yaradıcısı) olmalıdır. O, Allahın birliyinə (vəhdaniyyətinə) inanır, bu isə onu peyğəmbərlik məqamına gətirib çıxarır. Beləliklə, İskəndərin həyatında yeni bir dövr, peyğəmbərlik dövrü başlanır, o, dünyanın hər tərəfini dolaşib öz əqidəsini təbliğ edir (Həsəneyn: 429).

Misir aliminin fikrincə, Firdovsi və Nizamidəki İskəndər surətinin fərqlənməsinin əsas səbəbi budur ki, onlardan hər biri qəhrəmanını öz əqidə və dünyagörüşünə uyğun şəkildə, yaşadığı dövrün, mühitin ruhu və tələblərinə həmahəng şəkildə təsvir edib yaratmışdır. Firdovsi İskəndər surətindən özünün fars əzəmətini, qüdrətini, məğlubedilməzliyini sübuta yetirmək üçün, Nizami isə cəmiyyət haqqındakı fikirlərini (zölmü aradan qaldırmaq, ədaləti bərqərar etmək, islahat keçirmək) həyata keçirən bir qəhrəman kimi istifadə etmişdir. Beləliklə, onların hər ikisinin yaratdığı İskəndər həqiqətlə əfsanənin sintezindən təşəkkül tapmış bədii obrazdır (Həsəneyn: 429-430).

Həsəneyn belə hesab edir ki, Nizami İskəndərin fəthlərini təsvir edərkən Firdovsidən, Zülqərneyn məsələsində isə Quran ayələrindən istifadə etməklə yanaşı, XII əsrin əvvəllərində İskəndər haqqında yunan dilindən fars dilinə tərcümə edilmiş rəvayətə daha çox istinad etmişdir. Nizaminin mənzuməsi fars dilinə tərcümə edilmiş rəvayətdən yalnız İskəndərin əsil-nəsəbi barəsindəki hissə ilə fərqlənir, çünki Firdovsidə olduğu kimi, orada da İsgəndrin iranlı olduğu qeyd edilir. Həmin rəvayətdə İskəndərin səfərləri, peyğəmbərliyi, dirilik suyu axtarmağa getməsi, Xızırda rastlaşması, filosoflarla ünsiyyəti və s. barədə bəhs olunur. Müəllifin dediyinə görə, bu rəvayətin 1306 nömrəli yeganə əlyazma nüsxəsi Səid Nəfisinin şəxsi kitabxanasında saxlanılır. O, Tehrandə olarkən əlyazmanı Səid Nəfisidən müvəqqəti olaraq almış, onu diqqətlə oxuyaraq Nizaminin "İskəndərnamə"si ilə müqayisə etmişdir.

Tehrandə müəllifə bu nüsxənin yunan rəvayətindən tərcümə edildiyi deyilmişdir. Lakin Həsəneyn rəvayətin yunan dilindən tərcümə edilməsinə baxmayaraq, oraya Qurandan və Firdovsidən bəzi əlavələr edildiyini də söyləyir, çünki yunan rəvayətində Zülqərneyn əhvalatı yoxdur. Əlyazmanın 90-cı səhifəsində Firdovsinin, "Şahnamə"nin adları çəkilmiş, Nizaminin adı isə ümumiyyətlə qeyd olunmamışdır. Bu isə, müəllifin fikrincə, bir daha onu göstərir ki, o, Firdovsidən sonra, Nizamidən isə əvvəl yaranmışdır. Deməli, Nizami yunan rəvayətinin farscaya müəyyən əlavələrlə tərcüməsindən istifadə edə bilərdi (Həsəneyn: 431).

Həsəneyn belə bir nəticəyə gəlir ki, Nizaminin İskəndəri daha dolğun, daha kamil, daha tutumlu bir bədii surətdir. Məhz buna görə də sonrakı fars və türk şairləri həmin mövzuda Nizamiyə Firdovsiyə yazdıqlarından daha çox nəzirə yazmışlar. Farsca yazılmış nəzirələr içərisində ən məşhurları Dəhləvinin "Ayineye-İskəndəri", Caminin "Xirəndənameye-İskəndəri", türkcə yazılmış nəzirələr içərisində isə ən məşhurları Nəvainin və Əhmədi Kirmaninin eyni adlı "İskəndərnamə" poemalarıdır (Həsəneyn: 432).

Həsəneyn öz əsərində Nizami divanına xüsusi bir fəsil həsr etmişdir. Burada Nizami divanının Oksfordun Bodlen və Berlin kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalarının titullarının fotosurəti verilmişdir. Müəllif bunları Vəhid Dəstgerdinin nəşr etdiyi "Gəncineyi-Gəncəvi"dən götürdüyünü qeyd edir.

Həsəneyn Nizaminin müasiri Ovfiyə istinad edərək, şairin məsnəvilərilə müqayisədə başqa şairlərinin az olduğunu göstərir. Düzdür, şair 1188-ci ildə yazdığı "Leyli və Məcnun" poemasında özünün divanı olduğunu qeyd edir. Lakin Nizaminin müasiri Ovfi kimi məşhur bir ədibin onun haqqında belə deməsi şairin divanının çox erkən itdiyinə dəlalət edir (Həsəneyn: 437).

O, Dövlətsah Səmərqəndinin Nizaminin 20 min beytlik divanı olduğu müddəası ilə razılaşmayaraq göstərir ki, mövcud əlyazmalarda divanın həcmi 2000 beytdən artıq

deyildir (Həsəneyn: 438).

Həsəneyn Nizami divanının beş əlyazma nüsxəsi olduğunu qeyd edir. Onların ikisi Oksfordun Bodlen kitabxanasında (№№ 618, 619), biri Berlin kitabxanasında, biri Hindistanda (burada o, Y.E. Bertelsə istinad edir), biri isə Misir Kitab Evində mühafizə olunur. Tədqiqatçı görkəmli alim Y.E. Bertelsin həmin nüsxələrdəki şeirlərin 2000 beytdən artıq olmaması barəsindəki fikrini özünün Nizami divanının həcmcə kiçik olması haqqındakı müddəasının doğruluğuna dəlalət etdiyini söyləyir (Həsəneyn: 438-439).

Müəllif Nizami divanının Misir Kitab Evindəki nüsxəsindən danışarkən göstərir ki, o, bir müntəxəbatın içərisindədir (şifrəsi 168 m); 50 vərəq həcmində olan divan qəsidələrdən ibarətdir. Vərəqlərin uzunluğu 17, eni isə 15 sm-dir, hər səhifədə 15 beyt yazılmışdır, yəni o, bütünlüklə 1500 beytdən ibarətdir. Bu onu göstərir ki, divanın bir hissəsi itmiş, bizə qədər gəlib çatmamışdır (Həsəneyn: 439).

Həsəneyn çex alimi Y. Rıpkanın 35-ci ildə Nizaminin bir neçə qəzəlini nəşr etdirdiyini, Vəhid Dəstgerdinin 1939-cu ildə çap etdirdiyi “Gəncineyi-Gəncəvi” məcmuəsində şairin şeirlərini 3 yerə – “Nizaminin şeirləri”, “Nizami tərəfindən yazılması şübhəli olan şeirlər” və “Nizaminin olmayıb ona aid edilən şeirlər” başlıqları altında topladığını qeyd edir (Həsəneyn: 439).

Misir alimi Nizami divanının məzmunundan danışarkən göstərir ki, şair bəzi qəsidələrində qocalıqdan, zəiflikdən şikayətlənir. Divanda tərkidünya şeirləri, qəzəllər, oğlu Məhəmmədin ölümünə həsr edilmiş mərsiyələr, eşqi, məhəbbəti tərənnüm edən rübailər vardır. Göstərilən nüsxələrdə divan ədəbiyyatı üçün xarakterik olan mədh, həcv, vəsf şeirləri yoxdur. Bu isə, müəllifin fikrincə, divanın çox hissəsinin itməsi ilə əlaqədardır (Həsəneyn: 440-443).

Həsəneyn divandakı şeirlərin Nizami yaradıcılığının müxtəlif inkişaf mərhələlərində yazıldığını, lakin təəssüf ki, bir neçə qəsidə istisna olmaqla, şairin konkret şəkildə onları nə vaxt qələmə almasını göstərmədiyini qeyd edir.

Burada bir məsələyə diqqəti cəlb etmək istərdik. Həsəneyn Nizami divanının Misir Kitab Evindəki nüsxəsinin səhvlərlə dolu olduğunu, orada farsca şeirlərlə yanaşı, Nizamiyə mənsub olduğu sübut edilməyən türkcə (azərb. – V.M.) şeirlər də olduğunu söyləyir (Həsəneyn: 443).

Maraqlıdır ki, Nizami əsərlərinin dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan əlyazmaları ilə maraqlanan tədqiqatçı nədənsə bəlkə ona məlum olmadığı, bəlkə də Nizaminin yalnız farsca yazıb-yaratdığını güman etdiyi üçün şairin türkcə divanının Qahirənin Xədiviyyə kitabxanasının kataloquna daxil edilmiş əlyazması barəsində heç bir məlumat vermir. Xədiviyyə kitabxanasının əməkdaşı Əli Əfəndi Helmi Dağıstani tərəfindən tərtib edilmiş və bir nüsxəsi V.İ. Lenin adına SSRİ Dövlət Kitabxanasında saxlanılan bu kataloqun 489-cu səhifəsində deyilir: “Nizami “Divan”ı – Nizaməddin əbi Məhəmməd Cəmaləddin Yusif ibn Müəyyəd Gəncəvi Üveysinindir, 597-ci (1201) ildə vəfat etmişdir. “Divan”ın üzünü Əhməd ibn İskəndər 923-cü (1517) ildə köçürmüşdür. “Divan” türk (Azərbaycan) dilindədir” (Aslanov, 1980).

Məlumdur ki, Şərqi ədəbiyyatında fars, türk və Azərbaycan dillərində Nizami təxəllüsü ilə ondan artıq şair yazıb-yaratmışdır. Biz Helmi Dağıstaninin kataloqunda öz əksini tapmış divanın məhz Nizamiyə aid olub-olmadığı barədə əlimizdə tutarlı bir fakt olmadığından qəti fikir söyləyə bilmərik. Lakin türk dilini bilən Helmi Dağıstaninin divanı bu cür təsvir etməsi, həmçinin Həsəneynin Nizami divanının Misir Kitab Evində mühafizə edilən farsca nüsxəsində türkcə (azərbaycanca) şeirlər olması barəsindəki məlumatı həmin nüsxələrin fotosuratını tezliklə əldə edib onları ciddi surətdə öyrənməyin və son zamanlar nizamişünaslar arasında maraq doğuran bu problemin elmi şəkildə həll edilməsinin zəruri olduğunu göstərir.

Nizami poeziyasının məziyyətlərindən bəhs edən tədqiqatçı qeyd edir ki, bu böyük sənətkar başqalarının təsirinə məruz qalsa da, onun öz xüsusi şeir zövqü olmuşdur.

Müəllif göstərir ki, bəzi fars alimləri Nizami şeirlərinin üslub səhvləri ilə dolu olduğu üçün çətin başa düşüldüyünü iddia edirlər. Onların fikrincə, şair ləhcəsi fəsih olmayan Azərbaycan farslarındanıdır. Xorasan əhalisi fəsih dəri ləhcəsini işlətdiyi halda, Azərbaycanda məskun olan farslar qeyri-fəsih pəhləvi ləhcəsində danışmışlar. Bu səbəbə görə hicrətin VI əsrinə qədər yaşayıb- yaratmış ən böyük fars şairləri (Firdovsi, Ömər Xəyyam) Xorasan əhalisi arasından çıxmışlar. Fəsih dəri ləhcəsi Azərbaycanda və onun ətrafında yalnız hicrətin VI əsrində yayılmışdır. Bu əsrə qədər Fələki Şirvani istisna edilməklə, məşhur azərbaycanlı şairlər (Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami, Mücirəddən Bəyləqani) həmin ləhcəni yaxşı öyrənə bilməmişlər. Məhz buna görə də onların dili ağır, üslubları çətin olmuş, əsərlərində dil və üslub səhvlərinə yol verilmişdir (Həsəneyn: 467).

Maraqlıdır ki, müəllif Xorasan ləhcəsinin bu cür idealizə edilməsini müxtəlif psixoloji, milli və siyasi amillərlə, o cümlədən Xorasanın və ətrafının İranda İslamın qələbə-sindən sonra fars milli ruhunun dirçəlişində, fars əzəmətinin tərənnümü və təbliğindəki rolu ilə bağlayır (Həsəneyn: 467).

Həsəneyn yuxarıdakı səthi fikirlərlə haqlı olaraq razılaşmayıb göstərir ki, Fələki Şirvani VI əsrin I yarısında, o biri şairlərin bəziləri isə VII əsrin əvvəllərində vəfat etdikləri halda fəsih dəri ləhcəsini yalnız Fələkinin yaxşı öyrənməsi müddəası ancaq təəccüb doğurur (Həsəneyn: 466).

Müəllif Nizamini başa düşməyin çətinliyini şairin əsərlərində çox işlənmiş təşbeh, istiarə, kinayə, nadir ifadələr və söz oyunlarında, qısaca desək, onun sənətinin dərinliyində, məharətində görür. Nizamidəki təşbeh və istiarələrin qəribəliyi, bəzi fars alimlərinin dediyi kimi, fars dilinin Azərbaycan ləhcəsinin qəribəliyində deyil, şairin həmin təşbeh və istiarələrdə, öz dövrünün yüksək səviyyəli alimi, ziyalı kimi dərinə bildiyi müxtəlif elmlərə istinad etməsindədir (Həsəneyn: 467). Nizami sənətinin əsas çətinliyi dil, ləhcə məsələsində deyil, onun özündən əvvəlki Şərq poeziyasında müşahidə edil-məyən yenilik və novatorluq xüsusiyyətlərilə bağlıdır.

Məhz buna görədir ki, Əbdürrəhman Cami kimi böyük sənətkar Nizamini "Xəmsə"-sinə yazdığı şərhində qeyd edir ki, o, Nizamini, demək olar ki, bütün beytlərini izah etmiş, yalnız 500 və ya 1000 beytin mənasını başa düşməmişdir. Həmin beytlərin mənasını qiyamət günü şairin ətəyindən yapışib özündən soruşmaq lazımdır¹ (Həsəneyn: 467).

Bizə elə gəlir ki, Nizamini oxuyub başa düşməyin çətinliyi onun sənətinin dərinliyi, yüksək elmiliyi, bədii fantaziyasının vüsəti, novatorluğu ilə yanaşı, eyni zamanda şairin Azərbaycan dilinə xas olan tərkib və ifadələri, sabit söz birləşmələrini, atalar sözü və zər-bül-məsəlləri fars dilində kalka üsulu ilə, bəzən də təsviri üsulla verməsindədir. Niza-minin, bəzi fars alimlərinin iddia etdiyi kimi, dilinin "ağır", üslubunun "çətin", ləhcəsinin "qəribə", bəzi beytlərinin "anlaşılmaz", bir sıra tərkib və ifadələrinin "fars dilinin qayda-qanunlarına uyğun gəlməməsinin" əsas səbəbini onun məhz azərbaycanlılığında, Azərbay-can təfəkkür tərzində axtarmaq lazımdır. Eyni sözü farsdilli ədəbiyyatın Qətran Təbrizi, Xaqani, Mücirəddin Bəyləqani və başqa görkəmli nümayəndələri haqqında da demək olar.

Həsəneyn əsərə yazdığı son sözdə Nizamini nəcib, yüksək əxlaqlı bir adam ol-duğunu, bu əxlaqi keyfiyyətləri şahlar, hökmdarlarla təmasından sonra da qoruyub sax-ladığını qeyd edir. Müəllif göstərir ki, şair əsərlərində ədaləti, düzgünlüyü, vəfanı tərən-nüm etmiş, zülmü, haqsızlığı, müharibələri lənətləmişdir. O, hadisələrin zahiri təsvirinə aludə olmayıb onların dərinliyinə, mahiyyətinə nüfuz etmiş, hisslərə qapılıb onlara qə-

¹ Vəhid Dəstgerdi böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin də Nizamiyə şərh yazdığını, lakin əsərin dövrümüzə qədər gəlib çatmadığını göstərir. Bax: 3, 186.

rəzləklə yanaşmamışdır (Məsələn, şair tarixi həqiqətə sadıq qalaraq ideal qəhrəmanı İskəndərin yunan olduğunu qəbul etmiş, onun atəşpərəstlərin evlərini, məbədlərini uçurduğunu, zərdüştülərin müqəddəs kitabını yandırdığını göstərmiş, yunanıstanlı İskəndəri ədalətli olduğu üçün iranlı (fars) Daradan üstün tutmuşdur). Nizamidə ümumbəşəri hisslər milli, irqi hisslərə qalib gəldiyi üçün o, hadisələrə humanist bir şair kimi geniş prizmadan, ümumbəşəri baxımdan yanaşmışdır (Həsəneyn: 480-481).

Şair "Məxzənül-əsrar"ı tərtib və üslub baxımından yeni səbkidə işləmiş, "Leyli və Məcnun" dastanını romantik poema kimi ilk dəfə qələmə almış, digər üç poemasına özündən əvvəlki şairlərdə müşahidə olunmayan yeni ünsürlər gətirmişdir. O, vahid bir qayəyə – ədalətə, ideal cəmiyyət qurulmasına, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, məhəbbətə, dostluğa xidmət edən ilk beş poema (Xəmsə) müəllifidir. Nizami əsərlərində ənənə zəncirlərinə müəyyən qədər bağlı olsa da, o, bütövlükdə yenilikçi şair, novator sənətkardır.

Məhz buna görədir ki, Nizami ədəbi məktəb sahibi olmuş, fars poeziyasının (farsdilli poeziyanın – V.M.) ən böyük, ən güclü, ən çox təqlid olunan nümayəndələrindən birinə çevrilmişdir. Mübaliğəsiz demək olar ki, Nizami fars şeirinin (Şərq şeirinin – V.M.) çox mühüm janrlarından biri olan məsnəvi janrının imamı, ən görkəmli sənətkarı, həm də həmişə öyrənməyə layiq bir sənətkarıdır (Həsəneyn: 481-482).

Müəllif axırda əsərinin Nizami kimi böyük bir sənətkar barəsində son söz, tam əhatəli bir tədqiqat olmadığını, bu kitabı gələcəkdə ərəb dilində Nizami mövzusu ətrafında yazılacaq daha dərin, daha sanballı əsərlərin nüvəsini, əsasını təşkil etmək məqsədi və ümidi ilə yazdığını söyləyir.

Əsərin qüsurlarından danışarkən hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Həsəneyn Nizamini qeydsiz-şərtsiz fars şairi hesab edir. Hamıya yaxşı məlum olduğu kimi, dahi şairin azərbaycanlı olması sovet alimləri tərəfindən nizamişünaslıqda elmi şəkildə əsaslandırılıb sübuta yetirilmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, müəllif Nizaminin həyat və yaradıcılığının özündən əvvəl ərəb ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi məsələsinə heç toxunmamışdır. Beləliklə, Nizami mövzusunun ərəb aləmində müəllifdən əvvəl və ya onun öz dövründə nə cür öyrənilməsi oxucu üçün qaranlıq qalır.

Həsəneynin 527 səhifəlik monoqrafiyasında Nizami əsərlərinin bədii təhlilindən daha çox təsvirinə yer verilmiş, şairin əxiliklə əlaqəsindən çox səthi bəhs olunmuşdur.

Kitabda sovet şərqşünaslığının, xüsusilə nizamşünaslarının tədqiqatlarından az istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, Nizami haqqında ən ciddi və ən məhsuldar tədqiqatlar sovet alimləri tərəfindən aparılmışdır. Əgər müəllif o dövrdə Nizami haqqında yazıb-yaradan sovet alimlərindən A.Y. Krımski, Y.E. Bertels, M. Rəfili, M. Quluzadə, H. Araslı, M. Əlizadə və başqalarının əsərləri ilə yaxından tanış olsa idi, o zaman ona yeni görünən bir çox fikir və mülahizələrin sovet alimləri tərəfindən özündən xeyli əvvəl daha düzgün, daha obyektiv şəkildə araşdırılıb həll edilməsinin şahidi olar, bəlkə də bir çox məlum faktlar araşdırmağa bu qədər zəhmət çəkməz, başlıca diqqətini Nizaminin həyat və yaradıcılığının digər qaranlıq cəhətlərinin işıqlandırılmasına yönəldərdi.

Kitabda Nizaminin ərəb aləmi ilə bağlı cəhətlərinə az fikir verilmişdir. Məsələn, Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasının təhlili zamanı mənzumənin ərəb variantları ilə müqayisəsi məsələsində biz müəllifdən çox yeni maraqlı faktlar gözləyirdik. Doğrudur, Həsəneyn həmin məsələyə toxunmuş, lakin onu səthi şəkildə araşdırmışdır. Bu məsələnin müqayisəli planda geniş şərhə həm ərəb oxucusu, həm də ümumiyyətlə nizamişünaslıq üçün çox faydalı olardı. Həsəneyn "Leyli və Məcnun"un ərəb qaynaqlarından danışarkən akad. İ.Y. Kraçkovskinin 1946-cı ildə yazdığı məşhur tədqiqatına (Kraçkovski, 1956: 588-632) müraciət etsəydi, həm müəllif, həm əsər, həm də oxucu bundan böyük fayda əldə edərdi.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Əbdül Nəim Məhəmməd Həsəney-

nin bu kitabı ərəb aləmində dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının, dövrü və mühitinin, o dövrdə ictimai-iqtisadi, ədəbi şəraitin öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk monoqrafik tədqiqat kimi çox qiymətli və əhəmiyyətlidir.

QAYNAQLAR:

1. Aslanov, V. (1980) Əlyazmalarımızın sorağında. "Ədəbiyyat və incəsənət", 29 avqust.
2. Nizami Gəncəvi. (1215) *Həft peykər*, Vəhid Dəstgerdi nəşri, Tehran
3. Nizami Gəncəvi. "Məxzənül-əsrar", Vəhid Dəstgerdi çapı, Tehran.
4. Крачковский, И.Й. (1956) *Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе*, «Избранные сочинения», т. 2. М.-Л.
5. البيضاوى. (1846) *تفسير البيضاوى*، ج ١، طبع ليبزيج
6. الفخر الراضى، *تفسير الرازى*، ج ٥، طبع مصر
7. حاشية الشهاب على تفسير البيضاوى، ج ٦، طبع مصر
8. عبدالنعيم محمد حسنين، *نظامى الكنجوى شاعر الفضيله*، عصره و بيئته وشعره، مصر
9. ياقوت الحموى، *معجم البلدان*، ج ١، طبع مصر

Vasim MAMMADALIYEV

Nizami in Arabic literary criticism

Summary

The life, creativity and the literary heritage of the genius Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi are studied with great interest in many countries of the world, including Arabic East. The first and the most notable monograph dedicated to life and creative activity of the great poet was created by Egyptian scientist Abd al-Nayim Muhammed Hasanain (Egypt, 1954, 527 pages).

In the first part of this study, consisting of two books, was examined the Nizami's epoch and such ruling dynasties as Great Seljukids, the Seljukids of Iraq and Asia Minor, the rulers of Shirvan and Maraga, the Abbasids of Iraq, the Ismailites of Iran, the Sunni and Shiite religious sects and socio-economic situation of Nizami era. The author of the book, referring to the remarks and notes contained in the poems of Nizami, believes that the poet was born in 1144 and died in 1211/12.

The second part of the monograph was devoted to the poetry of Nizami. After detailed analysis of the most famous poems of Nizami, the author stated that the poet wrote his first poem "Treasury of mysteries" under the influence of the poem "Hadikatul-hakaik" by the popular Persian poet Sanai. However Nizami's style is more graceful. Comparing the poem "Khosrov and Shirin" by Nizami with the poem of the same name in "Shah-name" by Firdowsi, Hasanain comes to the conclusion that it was Nizami who first elaborated the poem in a completely new aspect.

The poem by Nizami differs from the same by Firdowsi by its plot, sequence of events, landscape images and etc. The author came to the conclusion that Nizami was the first poet who created the love story of Khosrov and Shirin in the form of a romantic poem. The image of Iskender (Alexander the Great) created by Nizami also differed in interpretation. If Firdowsi created the image of Iskender as a patron-hero, Nizami portrays him as a just ruler and a wise philosopher. Hasanain points out that Nizami elaborated the stories of "Shahnameh" by Firdowsi not by repeating and imitating his great predecessor, but in creative way, what opened the new possibilities for the poets of new generation. By this Hasanain rejected the opinion of Iranian scholars (Rezezade Shafak, Zabihullah Safa) that Nizami was a direct imitator of Firdowsi. According to the author, Nizami was not a poet – an epigone, but an original artist who innovatively enriched Persian literature in form and content. Thanks to this, the poet created his own literary school, becoming the founder of one of the most influential literary schools in the East. It can be said without exaggeration that poetry by Nizami served as a model for representatives of Persian language poetry who created poems in mesnevi genre which was one of the most popular genres of oriental literature. Despite some shortcomings (the author gave more space to

retelling the content of Nizami's poems than to their ideological and artistic analysis and he was little familiar with the studies of Soviet nizamiologists), the monograph of the Egyptian scientist Abdal-Naim Muhammad Hasanain was very valuable research devoted the life and creativity of Nizami, as well as the socio-political and economic life of Azerbaijan in XII century.

Васим МАМЕДАЛИЙЕВ

Низами в арабском литературоведении

Резюме

1. Жизнь и творчество, литературное наследие гениального азербайджанского поэта и мыслителя Низами Гянджеви изучаются с огромным интересом во многих странах земного шара, в том числе и на арабском Востоке. В этом отношении обращает на себя внимание книга известного египетского ученого Абд ал-Наиима Мухаммада Хасанайна. «Низами Гянджеви» (Египет, 1954, 527 стр.), представляющий собой первый в арабском мире монографический труд, посвященный жизни и творчеству великого Низами.

2. В первой части данного исследования, состоящего из двух книг, подробно рассмотрены эпоха Низами, Великие сельджукиды, Сельджукиды Ирака и Малой Азии, правители Ширвана и Мараги, Аббасиды в Ираке, исмаилиты в Иране, суннитская и шиитская секты, общественно-экономическое положение в эпоху Низами и т.д. Автор книги, ссылаясь на замечания и пометки, содержащиеся в поэмах Низами, считает, что поэт родился в 1144 г. и умер в 1211/12 гг.

Вторая часть монографии посвящена поэтическому творчеству Низами. После тщательного анализа наиболее известных поэм Низами автор констатирует, что поэт написал свою первую поэму «Сокровищница тайн» под влиянием поэмы «Хадикатул-хакаик» популярного персидского поэта Санаи. Однако стиль Низами более красив и изящен. Сравнивая поэму «Хосров и Ширин» Низами с одноименным сказанием в «Шахнаме» Фирдоуси, Хасанайн приходит к заключению о том, что она была впервые разработана в совершенно новом аспекте именно Низами. «Хосров и Ширин» Низами от той же темы у Фирдоуси отличается своей фабулой, последовательностью событий, пейзажными картинами и т.д.

Автор приходит к выводу о том, что Низами является первым поэтом, воспевшим любовь Хосрова и Ширин в форме романтической поэмы. Отличается своей трактовкой и образ Искендера (Александра). Если Фирдоуси выводит Искендера как героя – покровителя, то Низами изображает его как справедливого правителя и мудрого философа.

3. Хасанайн указывает на то, что разработал темы «Шахнаме» Фирдоуси не путем повторения и подражания своему великому предшественнику, а творчески, открывая последующим поколениям поэтов широчайшие возможности для художественного размышления, отвергнув тем самым мнение некоторых иранских ученых (Резе-заде Шафак, Забихулла Сафа) о том, что Низами якобы является прямо подражателем Фирдоуси.

По мнению автора, Низами является не поэтом – эпигоном, а оригинальным художником, новаторски обогатившим персидскую литературу как по форме, так и по содержанию. Благодаря этому поэт создал собственную художественную школу, став основоположником одной из самых влиятельных и длительных (по времени существования) художественных школ на Востоке. Можно без преувеличения сказать, что Низами является одним из крупнейших, наиболее часто служивших примером для подражания представителей персоязычной поэзии, писавшим в жанре месневи, представлявшем собой один из самых популярных жанров восточной поэзии.

Несмотря на некоторые, довольно серьезные недостатки (автор больше места отводит пересказу содержания его поэм, нежели их идейно-художественному анализу, он мало знаком с исследованиями советских низамиеведов), работа египетского ученого Абдал-Наиима Мухаммада Хасанайна является весьма ценным для арабского читателя трудом, посвященным в арабском мире монографическому изучению жизни и творчества Низами, а также общественно-политической и экономической жизни Азербайджана в XII в.